

UDK 338.27

Izvorni znanstveni članak

Primljeno 28. svibnja 1988.

Dr. ADOLF DRAGICEVIC,
Ekonomski fakultet Zagreb

TEHNOLOŠKE REVOLUCIJE I DRUŠTVENE PROMJENE

Hipertrofija normativizma, od nekoliko ustava do miliona samoupravnih normativnih akata ne može biti spiritus rector revolucioniranja ekonomije i društva, bez obzira na očekivanja koja birokratska arhitektura od nje očekuje.

Ključni razlog je u tome što cjelina revolucioniranja društva ima o-sjetljivu unutrašnju strukturu čiji ključni kodovi su tehnološka, ekonomska i socijalna revolucija. Slabosti dosadašnjih revolucionarnih projekata su bile u nepoznavanju, prenebregavanju ili minoriziranju nekih od navedenih elemenata revolucionarne strukture.

Ishodište revolucioniranja socijalizma u konotaciji transformacije siromašnog građanskog ka bogatijem komunističkom individualizmu, autor vidi u revolucioniranju tehnologije. Masovnost i socijala proleterske revolucije koja je izrasla iz druge (elektromehanizacijske) revolucije obilježena monopolizacijom i birokratizacijom sveukupnog društvenog života mora se prevladati informatičkom (trećom) tehnološkom revolucijom. Samo elitizam znanja temeljen na informacijama proizvodnji materijalnog i tercijalnog života može dovesti do debirokratizacije i decentralizacije istinski samodjelatne individue, dakako, ne građanskog već komunističkog profila.

Jugoslavija je u poslijeratnom razdoblju donijela tri ustava, jedan ustavni zakon i desetak ustavnih amandmana. Ova 1988. godina bit će zapamćena među ostalim i po novim ustavnim promjenama koje bi trebale omogućiti i potaći stanoviti društveni zaokret i brži društveni razvoj. Zajedničko je svim tim nastojanjima odsustvo svakog materijalističkog pristupa našoj zbilji i stoga upadljivo idealističko projektiranje našeg razvoja i poželjnih društvenih promjena. Ne treba se stoga čuditi tako čestim ustavnim promjenama (svake decenije po jedna), a još manje ponavljanim konstatacijama da se ustavne odredbe ne ostvaruju ili djelomično, površno i modificirano ostvaruju. Živimo praktički kontinuirano od samog početka uvođenja radničkog samoupravljanja u svojevrsnom protustavnom poretku. Nikada nam nije pošlo za rukom da ostvarimo čvrsto ustavno opredjeljenje da dohodak i proširena reprodukcija pripadnu neposrednom proizvođaču.

Teško bi se u cjelokupnoj našoj poslijeratnoj publicistici i pogotovu u znanstvenoj književnosti mogao naći makar i skromni članak koji bi pokušao da promatra naše ustavne promjene s marksističkog materijalističkog stanovišta, da sagleda koliko su one uvjetovane stupnjem razvoja raspoloživih proizvodnih snaga te pogotovu da procijeni koliko su predlagane ustavne promjene u funkciji budućeg tehnološkog revolucioniranja. Da se vodilo o tome dovoljno računa naši bi ustavni propisi, od uvođenja radničkog samoupravljanja, zasigurno znatno drukčije izgledali i bili bi bitno drugačiji predlagani amandmani za ustavne promjene u tekućoj godini. Uostalom, ne bi ih tako često spektakularno mijenjali.

Nematerijalistički pristup našoj zbilji i njenoj promjeni nije slučajan; normalno i zakonito proizlazi iz obrazovanja i rasprostranjenog ideološkog uvjerenja da je politički determinizam temelj i glavni voditelj svakog društvenog revolucioniranja. Zaboravilo se na davno Marxovo upozorenje — u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava* — da je istinskim revolucijama potreban pasivan element, materijalna osnova. Bez novih, moćnijih i djelotvornijih proizvodnih snaga nema uspješna društvenog revolucioniranja pa stoga i najplemenitije ustavne projekcije ostaju, u pomanjkanju te nove društvene osnove, puke želje i neostva-

rene prognoze. Upravo ti opetovani promašaji u sagledavanju prirodnog toka daljnijeg razvoja, ta učestala praksa neuspjeha, rječito potvrđuju da se treba vratiti dobroj staroj klasičnoj marksističkoj teoriji revolucije i slijediti u društvenoj prevratničkoj akciji njene upute i zaključke.

Društveni svjetskopovijesni revolucionarni zaokreti imaju vlastiti prirodni tok stvarivanja, u kojem je redovito prisutan lako prepoznatljiv tehnološki determinizam. Ne može ga sa prvoga mjesta potisnuti i valjano nadomjestiti nikakva voljna akcija bilo kojeg i bilo kakvog subjektivnog faktora. Svjetska društvena revolucija nije nikada uspjela, niti može uspjeti, ukoliko započinje političkom akcijom nadahnutih pojedinaca ili ustalasanih masa. Kada god je takva akcija krenula uvijek je završavala u propaloj težnji vraćanja u prošlost ili se gasila u maglovitim sanjarenjima o nekakvom idealnom utopističkom društvu.

Propadale su zakonito čak i takve velike revolucije kao što su bile proleterska iz 1848. i 1871. godine. Pobijedila je tek velika oktobarska revolucija, zato jer je našla oslonac u razvijenim proizvodnim snagama socijalističkog društva — elektromehanizacijskim proizvodnim snagama koje su se širile i razvijale u utrobi ostarjelog kapitalističkog društva, krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, s čim je naporedo išlo i revolucioniranje njegova načina proizvodnje. Na taj istoj u drugim sredinama stvorenoj elektromehanizacijskoj osnovi, pobjeduju kasnije na isti način i sve druge socijalističke političke revolucije — pa i jugoslavenska. Praksa uvjerljivo pokazuje da sve epohalne revolucije imaju svoje korijene u neposrednoj materijalnoj proizvodnji. Razlika je među njima jedino u tome što do pojave strojeva vodeću ulogu u društvenom revolucioniranju ima radna snaga zaposlena u proizvodnim pogonima, dok nakon toga vodstvo pripada sredstvima za rad.

Uvođenjem strojeva u proces proizvodnje nastupa onaj veliki povijesni zaokret kojim tehnološka revolucija postaje prethodnica svakog mijenjanja društvenih odnosa prema proizvodnom radu i između ljudi u njihovoj privrednoj, političkoj, socijalnoj i duhovnoj djelatnosti. Lenjin prigovara romantičarima što ne uvažavaju da je radikalno preobličavanje svih društvenih odnosa u prvoj polovici prošlog stoljeća uslijedilo pod izravnim utjecajem mašinske industrije, a ne kapitalizma uopće. Marx kaže za paru, elektricitet i automatsku predilicu da su bili revolucionari opasnijeg karaktera negoli bilo koji borbeni građanin tečaj doba. Karl Liebknecht ističe u svojim sjećanjima kako se Marx oduševio

proizvodnom primjenom »električne iskre«, kao revolucionarom koji će temeljito promijeniti svijet i postići tako ono što ni jednoj proleterskoj političkoj revoluciji nije pošlo za rukom.

Svako novo društvo zahtijeva da se pretihodno u njedrima staroga razvijaju modernije proizvodne snage koje suvremenike potiču i prisiljavaju da u skladu s tim tehnološkim inovacijama revolucioniraju svoje odnose prema materijalnoj djelatnosti i napose prema radu u samom aktu proizvodnje, te da na tom promijenjenom načinu proizvodnje grade nove odnose između ljudi — naprednije odnose proizvodnje u gospodarskoj i svakoj drugoj sferi života. Tako kompleksno shvaćano društveno revolucioniranje ima prema tome ovu strukturu i njen karakteristični slijed:

TEHNOLOŠKA REVOLUCIJA — promjena materijalne osnove

EKONOMSKA REVOLUCIJA — promjena načina proizvodnje

SOCIJALNA REVOLUCIJA — promjena odnosa proizvodnje

Pogrešno je, prema tome, i na siguran promašaj osuđeno svako pa i naše jednostavno gledanje na društveno revolucioniranje kao na puko evolutivno ili skokovito, mirno ili nasilno mijenjanje društvene strukture — odnosa između ljudi. Naivni su naročito pogledi koji pored toga, vezuju taj složeni društveni zaokret uz nekakav politički događaj: svojevrsni oružani okršaj slugu i gospodarima, nekakav sukob na barikadama, te određeni stranački ili skupštinski dokument. Još je gore kada takvom prevratu utvrđuju geografske granice pa tako recimo dijele današnji svijet na »kapitalističke« i »socijalističke« zemlje. Slavni britanski ekonomist Alfred Marshall stavio je za moto svom životnom djelu staru uzrečicu: *Natura non facit saltus* — Priroda ne pravi skokove. Pogotovu kada su u pitanju epohalne društvene promjene, revolucionarni zaokreti kojima čovječanstvo napušta jedno i ulazi u drugo razdoblje svog kontinuiranog uspona. To upravo postiže socijalističkim prijelaznim razvojem, tijekom kojeg se gasi prethistorija čovječanstva u kojoj je čovjek bio zaokupljen zadovoljavanjem svojih prirodno nastalih potreba i rađa njegova prava historija u kojoj će čovjek biti zaokupljen razvojem svojih ljudskih snaga i razvojem oblika saobraćanja u svjetskim i međuplanetarnim razmjerima.

Neobično je važno da sada, kada je pred nama taj zadatak, bolje shvatimo i više uvažimo da su u epohalne društvene revolucije podjednako ekonomske i socijalne.

One modificiraju i mijenjaju prvenstveno sam način proizvodnje, a zatim tek na tim novim temeljima stvaraju i razvijaju naprednije odnose proizvodnje — odnose između ljudi u njihovoj ekonomskoj, političkoj i duhovnoj djelatnosti. Ishodište im je bezinimno u novim proizvodnim snagama koje silom nameću ljudima drugačiji odnos prema materijalnoj djelatnosti i osobito prema radu u samoj neposrednoj proizvodnji, a isto tako i drugačiji odnos među vlasnicima i nevlasnicima proizvodnih sredstava, među njihovim posjednicima i neposjednicima, među proizvodnim i neproizvodnim radnicima, među neposrednim i posrednim proizvođačima itd.

Naše doba je upravo zaokupljeno jednim takvim revolucionarnim svjetskohistorijskim zaokretom. Nizom tehnoloških revolucija i odgovarajućih društvenih promjena, stiglo se svjetskim socijalističkim razvojem do samog predvorja komunizma. Moderne su sada i progresivne samo one zajednice koje su uključene u te aktualne revolucionarne procese, pa u granicama svojih mogućnosti provode vlastito visoko tehnološko prestrukturiranje i inoviranje te na tim novim temeljima grade svoju budućnost.

Socijalistička kolektivizacija i socijalistička socijalizacija — to masovno društvo sa socijalnom državom — samo je nužna etapa na putu od građanskog do komunističkog individualizma. Iстина je da se tom kolektivizacijom i socijalizacijom postiže oslobođenje radničke klase, ali to je samo prvi dio i manji dio povijesnog zadatka. Drugi daleko važniji i kudikamo teži dio zadatka je oslobođenje rada od svih otuđenja — čovjeka od čovjeka, od ljudske rodne biti, od samog rada i od proizvoda čovjekova djelovanja. To je konačni cilj socijalizma, najvažniji interes i sadržaj Marxovih znanstvenih predviđanja, uvjet bez kojeg bi svaka socijalistička politička akcija bila puka obmana proleterijata.

Dugotrajan historijski proces stvaranja materijalne osnove komunističkog društva, s načinom proizvodnje i odnosima proizvodnje koji nose tipična prijelazna socijalistička obilježja, prolazi kroz nekoliko zastopnih velikih tehnoloških revolucija koje omogućavaju izlazak iz klasnog društva, oslobođenje radničke klase, ekonomsko oslobođenje rada i najzad potpunu afirmaciju komunizma. Tako se socijalistički razvoj potvrđuje kao prirodni proces emancipacije čovječanstva, kojim se siromašni građanski individualizam potiskuje i nadomješta bogatim komunističkim individualizmom. U samim temeljima toga epochalnog svjetskohistorijskog zaokreta leže četiri zastopne velike tehnološke revolucije. Dvije su se već

odigrale i dobro su nam poznate; treća je u punom zamahu, a četvrta na pololu.

Prva velika tehnološka revolucija traje od sredine 18. do sredine 19 stoljeća, a glavne su joj proizvodne snage: para, pogonska mašina, stroj alatlika, parobrod, željeznica, automat, konzerva. Glavna subjektivna proizvodna snaga je manualni radnik, koji rutinski obavlja određeni krug jednostavnih poslova i najčešće je bez nekog naročitog obrazovanja priučen tim zadacima.

Druga velika tehnološka revolucija traje od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, a glavne su joj proizvodne snage: električna, mehanizacija, tekuća vrpca, telefon, radio, automobil, avion. Glavna subjektivna proizvodna snaga je specijalizirani stručnjak, koji je za tu svrhu posebno obrazovan i hijerarhijskim odnosima skladno povezan s brojnim drugim specijalistima različitih profila i zanimanja.

Treća velika tehnološka revolucija traje od sredine 20. stoljeća i dostići će jamačno svoj zenit pod njegov kraj, a glavne su joj proizvodne snage: elektronika, kompjutor, mikroprocesor, televizor, robot, raketa, telematika. Glavna subjektivna proizvodna snaga je obrazovani informatičar, koji vješto barata visokim tehnologijama i postiže svoje stvaralačke ciljeve izdašnim korištenjem informacija koje su postale najvažniji resurs privređivanja.

Četvrta velika tehnološka revolucija počinje u naše doba, hvata sve više maha i bit će zasigurno vodeća sila prve polovice 21. stoljeća, a sudeći po onome što se već rada glavne će joj proizvodne snage biti: fotonika, biotehnologija, nuklearna fuzija, umjetna inteligencija, celularni radio, supervodljivost, biokompjutor. Glavna subjektivna proizvodna snaga bit će univerzalno obrazovani i univerzalno samodjelatni znanstvenik kojemu je razvitak ljudskih snaga i razvitak oblika saobraćanja jedina briga i preokupacija.

Prva tehnološka revolucija donosi kraj klasnog društva u oblik zrelog kapitalizma, samo kapitalizma i nikakvog drugog društvenog poretka. Na toj je materijalnoj osnovi izgrađeno potpuno otuđeno industrijsko društvo, s posvemašnjim porobljavanjem proleterijata i drastičnim produbljanjem siromašnog građanskog individualizma — bijedne individualne egzistencije kao jedine svrhe rada i života. Na toj se materijalnoj osnovi — pari kao pogonskoj snazi i mašini-radilici za kojom stoji čovjek — nikakav socijalizam ne može začeti i pogotovo ostvariti. Propali su spektakularno svi pokušaji te vrste, pa i slavni revolucionarni nasrtaji iz 1848. i 1871. go-

dine. Pariška je komuna bila zadnja ustanička epopeja industrijskog roblja, koje je slijepo vjerovalo da se može izvući iz tvorničkih robijašnica političkim pobjedama. Brzi neuspjeh je pokazao da za to treba radikalna tehnološka revolucija, koja će tek omogućiti da se podružtvljavanju rada i sredstava utisnu socijalistička obilježja.

Zaokret prema socijalizmu omogućava i donosi tek druga tehnološka revolucija koja hvata maha i postaje vodeća materijalna osnova potkraj prošlog i početkom ovog stoljeća. S elektromehanizacijskom tehnološkom revolucijom započinje prijelazno socijalističko doba, s karakterističnim etatičkim načinom proizvodnje i odnosima masovnosti i socijale koji mu odgovaraju. Pačetak obilježava proces samoukidanja kapitalističkog načina proizvodnje »unutar samog kapitalističkog načina proizvodnje« — kako je pisao Marx. Dionička društva donose prve rudimentarne oblike socijalističkih odnosa prema radu u aktu proizvodnje: odvajanjem vlasništva od posjeda, podružtvljavanjem funkcije upravljanja, oslobađanje radničke klase njenim organiziranjem i smišljenim nastupanjem u borbi za vlastite interese, državnim angažiranjem u sferi privrede itd. Suvlasnički odnosi proizvodnje, kreditni mehanizmi i vrijednosni papiri udaljuju ljude od materijalne supstance vlasništva, pretvaraju ih u aktivne rentijere koji siju i njeguju nagon za ukamaćivanje imetka te na razne načine pridonose socijalističkom privrednom, socijalnom, političkom i duhovnom omasovljavanju.

Pozamašni razvoj elektromehanizacijskih proizvodnih snaga, koji je omogućen i osiguran takvim mijenjanjem načina materijalne proizvodnje i odnosa društvene reprodukcije, tek je omogućio da se u doba prvog svjetskog rata političkom revolucijom ostvari socijalizam čak i u tako nerazvijenoj zemlji kao što je bila carska Rusija. Zahvaljujući postignućima drugih, mogli su sada sovjeti učvrstiti svoju političku pobjedu brzom izgradnjom materijalne osnove socijalističkog načina proizvodnje pod komandom vladajuće subjektivne snage, komunističke partije, i njene produžene ruke — socijalističke države.

Razdoblje između dva svjetska rata doba je konačne prevlasti socijalizma u globalnim razmjerima. Pobjeđuju na dominantnim svjetskim gospodarskim područjima proizvodne snage socijalističkog društva. U vodećim zemljama svijeta učvršćuje se etatički način proizvodnje, s prihvaćenim presudnim utjecajem državne intervencije na društveno privređivanje, a na tim ekonomskim revolucionarnim promjenama izrasta socijalistička društvena masovna zajednica i njena veoma aktivna so-

cijalna država — država pune zaposlenosti, efikasnog ekonomskog razvoja, ekspanzije privrednih subjekata, angažirane intervencionističke ekonomske politike, usmjeravane vanjske trgovine, izdašne socijalne skrbi, rastuće potrošnje žitelja te približavanja idealima »potrošačkog društva« i »države blagostanja«.

Covječanstvo je veoma mnogo profitiralo takvom svojom organizacijom i ekspanzijom. Druga tehnološka revolucija donijela je radničkoj klasi konačno oslobađanje i omogućila joj da na toj materijalnoj osnovi povoljno riješi velike probleme, što joj ih je ostavilo u naslijeđe doba prve industrijske revolucije, te da postepeno gradi i izgradi materijalne i društvene pretpostavke za one dalekosežne socijalističke zahvate koji se konačno svode na oslobađanje rada.

Poznato je dobro da svaku pa i proizvodnu masovnost prati upadljiva rasipnost. Uočili su to već klasični buržoaski ekonomisti i često su u svojim djelima isticali bojazan od velikih privrednih organizacija. Znali su dobro kakve je sve muke zadavala radna disciplina i iskorištenost rada već u ponešto većim manufakturama. A šta će tek biti, pitali su se, kada industrijskim razvojem nastanu masovne proizvodne organizacije? Povijest je namijenila oslobođenoj radničkoj klasi da taj veliki problem čovjekova odnosa prema prirodi i radu u proizvodnom procesu, riješi na način koji će njene pripadnike još više otuđiti od proizvoda rada, samog rada, rodne biti i drugih ljudi u neposrednoj materijalnoj proizvodnji.

Rješenje je omogućilo socijalističkoj masovnosti da efikasnošću svoga privređivanja daleko nadmaši produktivnost rada klasičnih kapitalističkih poduzeća. Stiglo je na krilima znanstvene organizacije rada i fantastične tekuće vrpce, izumima koji su u svojoj praktičnoj povezanosti udarili temelje zrelog socijalizmu iz sredine našeg stoljeća i donijeli čovječanstvu pravi preporod u prirodno potrebnom radu i zadovoljavanju povijesno nastalih potreba. Počinje neviđena ekspanzija uslužnih djelatnosti, masovnog obrazovanja, svjetske proizvodnje, međunarodnog ekonomskog, političkog i kulturnog povezivanja, odumiranja radničke klase njenim kastinskim raslojavanjem itd.

Zaokret u materijalnoj proizvodnji, naučnom organizacijom rada na tekućoj vrpci, imao je za posljedicu savršeno izgrađenu hijerarhiju vertikalnih odnosa gospodarstva i potčinjenosti i to je omogućilo džinovskim poduzećima s tisućama i desetina tisuća zaposlenih da besprijekorno ostvaruju svoje zadatke. Iz privrede je či-

tav sistem nadređenosti i podređenosti brzo prenešen u istom savršenstvu na područje političkog organiziranja i odnosa unutar njega — u čemu su komunističke partije kao vladajuće subjektivne snage, bez konkurencije pa i unutrašnje utakmice, pokazale nedostižno umijeće.

Omasovljavanje postaje prikladan ambijent za oslobođenje radničke klase koja u njemu realizira svoje drevne ideale: rada i kruha — punu zaposlenost i pristojan životni standard. Nažalost, i u ovom slučaju dolazi do izražaja staro pravilo da »svako dobro prati poneko zlo«. Masovnost i socijalnu, beziznimno u svakom socijalističkom društvu, u stopu prati opasna i na kraju pogubna monopolizacija i birokratizacija društvenih djelovanja i sveukupnog društvenog života. Na električno-mehanizacijskoj tehnološkoj osnovi te se socijalističke negativnosti ne mogu izbjeći, pa ni valjano u razumne i snošljive okvire sabiti. Rastu i bujaju sa svakim napretkom u oslobađanju radničke klase, kako u državnosocijalističkom, tako i u realnosocijalističkom podneblju. Ista materijalna osnova ima i podjednak rezultat.

Oslobođenu radničku klasu, podjednako dok tu pobjedu ostvaruje i kada žanje njene konačne plodove, zastupaju u njezinom materijalno političkom i duhovnom životu njezini moćni zastupnici, tutori i opunomoćenici, njezini vlastiti činovnici koji formiraju razgranate i isto tako hijerarhijske povezane centre otuđenog života, koji uzurpiraju i monopoliziraju vitalna odlučivanja te dirigiraju sveukupnom društvenom reprodukcijom. U toj se masovnoj organiziranosti, s centrima otuđene društvene moći, izdubio čovjek kao individuum samosvjestan i samopoduzetan u bitnim ljudskim potrebama i nastupanjima.

Prijelazno socijalističko masovno društvo i njegova rastrošna socijalna država ispunjavaju do kraja šezdesetih godina svoj »povijesni zadatak« te od tada održavanjem stare moći i svojim starim djelovanjima više štete nego li koriste razvoju svoga društva i usponu čovječanstva. Tko se god, nakon toga, nije već tijekom sedamdesetih godina latio njihova stvaralačkog razgrađivanja, u prvom redu temeljitog i permenetnog debirokratiziranja privrednog života, taj neizbježno ulijeće u vrtlog stagflacije (jednovremene inflacije i deflacije) te proživljava više nego tegobne godine opće krize u sve većoj zaostalosti. Tim više ukoliko vjeruje i poduzima mjere da iz tih nedaća i pratećeg siromašenja izide pojačanim administriranjem i dotjerivanjem ostarjele masovnosti i socijale. Umjesto daljnjih velikih pomaka u emancipaciji čovjeka oslobađanjem rada, posustaju i blijede čak

i postignuća što su resila progresivno doba uspona i zrelosti socijalizma — kojima se postizavalo i afirmiralo oslobađanje radničke klase. Gubitak čovjeka-pojedinca, njegove osobnosti i izuzetnosti, u favoriziranoj masovnosti i u ležernoj socijali prestaje biti povijesna nužda i korisni ambijent novog života. Postaje sada izraz nepotrebnog — nažalost u zastarjeloj politokratskoj i birokratskoj društvenosti — još drastičnije otuđivanja od proizvoda rada, samog rada, društvene biti i drugih ljudi.

Kolektivizacija je kratkotrajna povijesna nužda, s najpovoljnijim učincima u doba pune zrelosti socijalizma — od velike krize tridesetih godina do velike stagflacije sedamdesetih godina našeg stoljeća — koji opravdavaju reduciranje i podređivanje individualnog masovnom i zajedničkom. Pogodovala je elektromehanizacijskoj materijalnoj osnovi, koja se utoliko brže i uspješnije širila, ukoliko je omasovljavanje imalo više prostora i nesmetanog razmaha. Štetila je individualnom razvoju i individualnoj afirmaciji. Plaćao se tako skupo i taj povijesni progres — žrtvovanjem osobne istaknutosti, kreativnosti, neponovljivosti i svekolike individualnosti. Pojedinačno se utapa u grupnom i društvenom, u svakom djelovanju i u javnom životu, a u svom privatnom potvrđivanju slijepo oponaša uzore i vode. Isticanje i protežiranje individualnog postaje nepoželjno i nepodobno, pa i kažnjivo kao nekakvo »skretanje« s kanonizirane stranačke »linije«. Životarenje mu osigurava donekle pripadnost nekoj grupi, organizaciji u koju je pojedinac uključen te toliko vrijedi koliko odskače u njenoj hijerarhijskoj ljestvici i koliko se nalazi na određenoj funkciji.

Sve ima kraj pa i toliko priželjkivani i tako tegobno građeni socijalizam. Silne nedaće u koje zapada tijekom sedamdesetih i pogotovu ovih osamdesetih godina, rjeđito svjedoče da ostarjelom kolektivističkom privredivanju i životu nema dugog opstanka na ovom svijetu. Administriranje ga ugrožava i rastače do uništenja, a sve što od njega nastavlja da živi u masovnosti i socijali počinje teško da poboljeva i pokazuje neotklonjive simptome i tendencije sklerotiziranja, rasipanja, bezumnog trošenja, beznadnog raspravljanja i postojanog siromašenja. Tom udesu odoljevaju jedino narodi koji su shvatili da je zauvijek odzvonilo elektromehanizacijskoj eri i svemu što je u masovnosti i socijali izraslo na toj materijalnoj osnovi.

Očigledno postaje da izbavljenje iz krize i stagnacije te svestrani prosperitet mogu donijeti i osigurati samo nove još djelotvornije proizvodne snage. Pouzdano zna-

mo da su to proizvodne snage treće (informatičke) tehnološke revolucije, koje nameću nove oblike društvene organizacije te nove motive i interese angažiranih ljudi — upravo one koji pokreću pojedince i nameću im neizvjesnim izgledima i permanentnim inoviranjima tehnologije i proizvoda intenzivno međusobno industrijsko i trgovačko natjecanje. Poželjno je stoga i nužno revolucionirati materijalne proizvodne snage visokim informatičkim razvojem, kako bi se čim prije i sa što manje bola potisnuo stari (socijalistički) i izgradio novi (komunistički) moderniji ekonomski, socijalni i politički društveni sistem — zajedno s novim oblicima društvene svijesti koji mu odgovaraju te omogućavaju punu afirmaciju samodjelatnog komunističkog individualizma. Tek se tako definitivno izlazi iz svijeta otuđenog rada i ulazi konačno u svijet oslobođenog rada, iz prividnog zajedništva klasnih i kastinskih društava u istinsko zajedništvo svjetskog besklasnog društva. Zamjenjuje se privatno i društveno vlasništvo univerzalnim vlasništvom, u kojem se čovjek vraća sebi i prisvaja svoj svijet na svestran način. Informatički tehnološki zaokret otvara put u takav čarobni čovjekov svijet u kojem će njegova individualnost i originalnost postati najdragocijinja tekovina razvoja i stvaralaštva.

Za taj su svjetsko-povijesni zaokret i uspjeh prijeko potrebne univerzalne proizvodne snage, koje se tek počinju radati u podmakloj informatičkoj revoluciji i koje će se globalno integrirati tek s rasprostranjem i intenziviranjem proizvodnih snaga četvrte (znanstvene) tehnološke revolucije. Komunistička individualizacija kreativnog stvaralaštva i univerzalnog zajedništva pretpostavlja minijaturizaciju načina proizvodnje i minijaturizaciju odnosa proizvodnje, a tome je kao materijalna osnova prijeko potrebna minijaturizacija proizvodnih snaga — dakle, objektivni uvjeti života koje upravo donosi informatička i zatim znanstvena tehnološkoj revolucija. Glavni resurs privređivanja, informacija, postaje zajedničko dobro čovječanstva — temelj i najvažniji oblik zajedničkog vlasništva — jednovremeno upotrebljivo na svim stranama, neuništivo iskorištavanjem, lako prenosivo i svima dostupno. Veliko i masovno ustupa mjesto malom i individualnom. Usmjerenje i vođenje ostavlja prostor invenciji i inovaciji. Svijet rada nestaje; potiskuje ga i nadomješta znanstvena civilizacija — komunistička zajednica u kojoj će svaki pojedinac biti zaokupljen zadovoljavanjem svojih povijesno nastalih potreba.

Iskustvo najrazvijenijih pokazuje da stara naredbodavačka struktura ne odgovara toj promjeni pa se i ona naporedo mora mi-

jenjati. Sovjetska perestrojka ima na nišanu i cjelokupnu domaću naredbodavačku strukturu — kralješnicu armije od nekih 18 milijuna birokrata, od kojih Gorbačov očekuje najveći otpor svojim nastojanjima i koje mora slomiti ako bilo šta modernog u sovjetskom privređivanju i životu želi postići. Učinci ekonomskih zakonitosti u nesputanom tržišnom privređivanju ponovo privlače pažnju i bude interese i očekivanja da s te strane krene snaga koja će promijeniti i pokrenuti privredni život.

Još su za nas daleko interesantnija iskustva visokorazvijenih zapadnih zemalja. U njima su znanost, politika i ideologija jednodušno suglasne da je sada napredno samo što je informatičko te da je razvoj informacijskog društva primarni zadatak svih društvenih snaga i čimbenika. Potiče se »poduzetništvo unutar poduzetništva«, davanje namjenskih sredstava grupama vrsnih stručnjaka da se bave pronalascima i primjenom značajnih inovacija u proizvodnji. Vertikalne hijerarhijske odnose poslovne nadređenosti i podređenosti, koji su tako dobro pasali zreloom socijalističkom društvu, polako potiskuju odnose horizontalnih hijerarhijskih odnosa u kojima povezane grupe i pojedinci prepuštaju povremeno vodstvo — prema prirodi zadatka — najboljima za svaki konkretni slučaj, ali s pravima i ovlastima koji im daje položaj primus inter pares. S odnosa stvari prelazi se na odnose između ljudi; umjesto primarnog materijalnog učinka sada prvo mjesto zauzima čovjekova kreativnost i njegov razvitak. Hijerarhijsku strukturu, vertikalne nadređenosti i podređenosti, potiskuje i zamjenjuje mrežna struktura (network, network) s naglašenim humanim ciljevima.

Za nas je jamačno u svemu tome najvažnija okolnost da čitav taj zaokret radikalno mijenja sam sistem upravljanja, što znači da ulaskom u informacijsko društvo stvaramo mogućnost i potrebu toliko važnog revolucionarnog i samog sistema udruženog rada i samoupravljanja. Podruštvljavanje upravljanja do kojeg dovodi ekspanzija visokih informatičkih tehnologija, uzima oblike i poprima kvalitete što ih ne može doseći na elektromehanizacijskoj osnovi ni najdosljednije samoupravljanje. Pomak se naročito ogleda u prenošenju težišta upravljanja na pripremanje odluka, funkciju koja, što se dalje ide i što se više širi poslovanje, zahvaća i uključuje u svoje obavljanje sve širi krug suradnika — mahom specijaliziranih stručnjaka. Zaokret je važan zbog toga jer tek omogućava da se valjana riješi i savlada »lutanje« i »zloupotrebljavanje« informacija.

Nema, prema tome, efikasnog pripremanja upravljačkih odluka bez odgovaraju-

cih informatičkih proizvodnih i upravljačkih tehnologija. A te su tehnologije u svojoj praktičnoj primjeni toliko složene da zahtijevaju naročito obučene korisnike — specijalizirane stručnjake različitog profila i savršeno sinhroniziranih djelovanja. U tom se smislu može reći da je pripremanje odluka carstvo stručnjaka.

Birokracija je za taj zahvat krajnje nesposobna i gdje god joj je prepuštena funkcija pripremanja odluka, veliko je zlo privredi i društvu nanijela. Dala je monopolizaciji i birokratizaciji zamah i domet koji pustoše svaki individualni zanos, inicijativa, samoprijegor i originalnost. U odbrani svoje vodeće uloge pokreće surovu hajku protiv »tehnomenadžera« koja uz pomoć vjernih i dosljednih gonika savršeno uspijeva zaustaviti sve što miriše na »težno« — pogotovu modernu tehnološku evoluciju. Nauka ostaje u zapečku; niti kome treba, niti se razvija. Organizacija privređivanja i ekonomika informacijskog doba, ostaju nepoznanice za naše udružene proizvođače.

Kritička ispitivanja vladajućeg sistema udruženog rada i samoupravljanja dovode do podjednako saznanja da ga svugdje i na svakom koraku prati veoma štetna i razorna monopolizacija i birokratizacija položaja, funkcija i međuljudskih odnosa. Nimalo slučajno, već zakonito i permanentno u svim sredinama i na svim područjima društvenog života. Poznata Lenjinova istraživanja koncentracije i centralizacije privređivanja dovela su ga do prvog zaključka da to neminovno vodi do pojave i prevlasti monopola u ekonomskom i isto tako u svakom drugom društvenom djelovanju. Iskustvo na svim stranama pokazuje da većina proizvodi birokraciju sama od sebe, a ona se lako prepoznaje u okoštalom sistemu rukovođenja, neiskorištenosti sredstava, sputavanju potencijala i onemogućavanju inicijative mnogih ljudi.

Za nas je napose u tome važno iskustveno saznanje, potvrđeno gotovo četrdesetogodišnjim razvojem, da udruživanje i samoupravljanje na elektromehanizacijskoj materijalnoj osnovi prirodno vodi sve većoj monopolizaciji i s njom povezanom socijalizaciji privređivanja, a što je još gore i sve većoj birokratizaciji samoupravljanja na svim razinama. Kako i ne bi kada smo se tako čvrsto priljepili za neposredno udruživanje fizičkim okupljanjem radnika i radnih organizacija, te za posredno upravljanje preko delegacija kojima se ni broja ne zna i koje jedva da znaju da postoji neka »baza« koju predstavljaju.

Nema dvojbe da su to najjednostavniji oblici udruživanja i samoupravljanja, koji nipošto ne odgovaraju informacijskom dobu i zato su krajnje neskloni visokom teh-

nološkom revolucioniranju. Udruživanje fizičkim okupljanjem sve većeg broja proizvođača u osnovne i druge radne i složene organizacije, uz to još pod »vodećom ulogom« partijskih komiteta i državnih organa koji su njihova produžena ruka, prati redovito monopoliziranje funkcija, poslovanja, tržišta itd. S množenjem učesnika takvog udruživanja i samoupravljanja preko delegata, obavezno raste birokratizacija materijalnog i drugog života s beskrajnim širenjem administriranja i uzurpiranja funkcije pripremanja odluka od strane kojekakvih moćnih neformalnih grupa. Riječju, monopolizacija i birokratizacija našeg vladajućeg sistema udruživanja i samoupravljanja organski iz njega izrasta i nema te sile koja će ih obuzdati i pogotovu iskorijeniti — sve dok se ne izgradi informatičkim zaokretom nova materijalna osnova koja ih prirodno ne podnosi i onemogućava.

Treća tehnološka revolucija, svojim kontinuiranim usavršavanjem i inoviranjem mikroelektroničke tehnologije, omogućava i zahtijeva da se otklone i prevladaju glavne slabosti udruživanja i samoupravljanja — neposrednost u udruživanju i posrednost u samoupravljanju. Ona tek donosi epohalni pomak prema posrednosti udruživanja i neposrednosti samoupravljanja, što je elementarna pretpostavka i realna osnova društvenog usmjeravanja i kretanja prema komunističkom individualizmu.

Iza zaostajanja, neuspjeha i promašaja našeg vladajućeg sistema neposredno udruženog rada i posrednog samoupravljanja leže prikriveni razlozi koje najbolje identificira stara kineska poslovica: »Pšenicu se guši korov, već neznanje ratara«. A ratari, zna se, ostaju ratari. U ma kakve se političke odore preodijevali ne mogu djelovati kao specijalizirani stručnjaci, zanosni informatičari i nadahnuti znanstvenici. Ako elitizmu igdje ima mjesta, onda to prije svega na području pripremanja upravljačkih odluka u proizvodnji i reprodukciji materijalnih proizvoda i na njima izraslog materijalnog života. Zato je stetan i reakcionaran svaki postupak koji tu sudbonosnu funkciju društvenog održavanja i razvoja sputava i prepušta nezalicama i ignorancijama. Zajednici koja kreće u vlastitu visoku informatizaciju, upravo ta upravljačka funkcija, i ponajviše ona osigurava pouzdan razvitak i uspješnu budućnost. Samo se funkcija pripremanja samoupravljačkih odluka uklapa u tokove modernog visokog informatičkog razvoja i samo ona ostaje na djelu u društvu koje Marxovo znanstveno predviđanje situira i slavi kao svijet oslobođenog rada — univerzalnog samodjelovanja i istinskog zajedništva.

Visokim informatičkim revolucioniranjem upravo se to i postiže. Pretvara se proces materijalne proizvodnje u »gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke«, u »znanstveni proces«, kako je to Marx često isticao kada je kritikom zbilje projicirao budućnost ljudske zajednice. Niču na sve strane kompleksno automatizirane i robotizirane tvornice, tvornice bez rutinske radne snage, što zorno pokazuje da vizija znanstvenog socijalizma o oslobođenju rada nije bila nikakva utopistička želja već dobro procijenjena i čvrsto utemeljena prosudba o prirodnoj putanji one veličanstvene povijesne procesualnosti koja se ostvaruje bez obzira na želje i namjere ljudi. Klasa fizičkih radnika, ta jedina radnička klasa koju poznaje civilizacija, zauvijek nestaje i ustupa mjesto originalnoj i kreativnoj individualnosti kojoj ne treba nikakav monopol i nikakvo predstavništvo. Pa valjda je takvo nestajanje tradicionalne radničke klase i naš ideal, interes i cilj našeg društvenog razvoja i revolucioniranja. Udruživanje i samoupravljanje toliko vrijedi koliko je u toj funkciji, prema tome koliko pridonosi visokoj informatizaciji naše privrede i pouzdano je vodi i usmjerava da sa što manje lutanja i tegoba stigne do kompjutorski integriranih proizvodnih giganata — totalno robotiziranih i automatiziranih gorstasa oko kojih potomci kite, poput niza uzajamno povezanih i međuzavisnih ogrlica, mnogobrojne isto tako visoko informatizirane pogone »male privrede«.

Uvažavajući bogata svjetska iskustva trenda ovih aktualnih društvenih promjena zapaža se da su te inovacije i revolucionarne akcije izrazito usredotočene na:

- pretvaranje velikih industrijskih postrojenja u potpuno robotizirane i fleksibilno automatizirane proizvodne pogone;

- zamjenjivanje vertikalne hijerarhijske strukture u privredi i društvu, s karakterističnim odnosima gospodarstva i potčinjenosti, horizontalnom mrežnom strukturom ravnopravnih i informacijski povezanih suradnika;

- ekspanzija proizvođačkog dioničarstva i pretvaranje informatičkih proizvodnih snaga u suvlasništvo udruženih proizvođača;

- renesansa male privrede na informatičkim osnovama;

- univerzalizacija proizvodnih snaga, obrazovanja i ljudskih djelovanja;

- informatizacija, individualizacija i internacionalizacija vodećih resursa privredivanja i stvaralačkih angažiranja;

- dominacija kreativnog djelovanja i inovativnog poslovanja s naglašenom afirmacijom osobnog poduzetništva.

Jasno je da se tim zaokretom radikalno mijenja čitavo društvo: njegova struktura i njegova organizacija, smisao i cilj privredivanja, položaj čovjeka i mogućnost njegova ljudskog potvrđivanja — razvojem vlastitih snaga i unapređivanjem oblika komuniciranja s drugim pripadnicima društva. Ne može se, dakako, tako lako i brzo napustiti okove elektromehanizacijske proizvodnje i usmjeriti ljude na atraktivno iskorištavanje izdašne informatičke tehnologije. Ali treba sve poduzeti da se u tom pravcu upute, da te promjene žele i da konačno shvate kako je taj zaokret preduvjet njihove emancipacije i njihova uključivanja u započeto svjetsko komunističko prestrojavanje.

Dok se u doba uspona socijalizma, na elektromehanizacijskim temeljima, postojano odvijao proces koncentracije i centralizacije materijalnih sredstava te s njima povezani proces monopolizacije općedruštvenih funkcija, sada se na novoj materijalnoj osnovi, na visokoj informatičkoj osnovi, odvija proces progresivnog stvaralačkog razgrađivanja socijalizma — u što također ulazi decentralizacija i dekoncentracija sredstava, djelovanja i učinaka. Malo i individualno postaje bolje, privlačnije, korisnije i progresivnije. Ne samo u privrednom, već isto tako i u političkom, socijalnom, državnom, upravnom, kulturnom i svakom drugom pogledu. Na djelu je svjetski regionalni trend svestranog odmasovljavanja, trajnog zaokreta od centralizacije prema decentralizaciji.

U našim vladajućim prilikama informatički prevrat se nameće i kao preduvjet bržeg i boljeg prevladavanja jaza između razvijenih i manje razvijenih regija. Ustrajna zalaganja da se i taj veliki problem povoljno riješi na elektromehanizacijskoj materijalnoj osnovi, nisu donijela željene efekte već su štoviše permanentno praćena još većim ekonomskim jazom između jugoslavenskog »sjevera« i »juga« — sve većim zaostajanjem jugoistočnih područja koja se godinama nastojalo brže razviti dodatnim investiranjem u objekte tipične za doba i svijet druge tehnološke revolucije. Potvrdilo se i na našem tlu svjetsko pravilo, pa je naš »jug« kao i svjetski jug sada zaostajao u odnosu na »sjever« nego što je to bio u predratnim i poratnim godinama.

Neravnomjerni ekonomski razvitak je izdanak i zakoniti pratilac prvih dviju velikih tehnoloških revolucija — industrijske i mehanizacijske revolucije. Tek druge dvije velike tehnološke revolucije, informatička i znanstvena, razvijaju proizvodne snage koje omogućavaju i osiguravaju ravnomjerni ekonomski razvoj. Prema tome, bez znanstveno-tehnološkog revolucioniranja i pre-

tvaranja procesa proizvodnje u gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke, nema rješenja izlaza iz teških prilika visoke razvijenosti na jednoj i silne zaostalosti na drugoj strani.

Drugim riječima, uspon socijalizma od sredine prošlog stoljeća i doba njegove pune zrelosti u sredini našeg stoljeća, redovito prati neravnomjerni razvitak pojedinih poduzeća, grana proizvodnje, lokalnih područja, nacionalnih privreda i velikih svjetskih regija. Posljedica je svjetskog industrijskog i mehanizacijskog razvoja. Može se u tom smislu opravdano reći da neravnomjerni ekonomski razvitak započinje pobjedom kapitalizma, u doba njegove zrelosti na industrijskoj materijalnoj osnovici te da doživljava puni zamah upravo sa razvojem socijalizma u elektromehanizacijsko doba.

Zanosna idealiziranja socijalističkog pokreta i poretka gube sada čak i onaj smisao što su ga ranije mogli imati kao faktori mobiliziranja masa u borbi za oslobođenje radničke klase i za izgrađivanje specifične materijalne osnove socijalističke zajednice. Sada, naprotiv, kada je socijalizam odigrao svoju progresivnu ulogu u svjetskom napretku i kada je razvio u svojoj utrobi materijalne i društvene snage — informacijskim i znanstvenim preoblikovanjem načina proizvodnje i odnosa proizvodnje — za komunističko društveno revolucioniranje, svako fanatično idealiziranje socijalizma i prikrivanje njegovih prirodnih mana i njegovih negativnih posljedica, naiznag je i opasno štetna akcija i rabota.

Socijalističke elektromehanizacijske proizvodne snage oslobađaju proizvođača od tradicionalne eksploatacije, ali ga ne izbavljaju od socijalnog robovanja podjeli rada. Dapače, na toj se socijalističkoj materijalnoj osnovi provodi samootuđenje u aktu proizvodnje kakvo povijest čovječanstva ne poznaje. Socijalističkog čovjeka uvlači u tu nezapamćenu samootuđenost naučna organizacija rada i s njom povezana tekuća vrpca.

Održavanje socijalizma na elektromehanizacijskim osnovama — u doba daleko podmaklog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja — samo produžuje socijalno robovanje radničke klase i prijeći da se nastavi njeno odumiranje daljnjim raslojavanjem i njeno dokidanje isčezavanjem svih njenih osamostaljenih dijelova. Produbljuje se na taj način još više otuđenost čovjeka do apsurda, širi jaz između razvijenih i nerazvijenih, povećava nezaposlenost i bijeda, dovodi narode i narodnosti svijeta u nepotrebnu neprijateljska trvenja — protkana silnom međusobnom mržnjom i čežnjom za uništenjem protivnika. Iz takvog socijalizma, a drugog na tom svijetu nema, treba čim prije izaći visokim tehnološkim razvojem i izgrađivanjem komunističkog individualizma u istinskom zajedništvu ujedinenog i integriranog čovječanstva. Svako zaostajanje prate nezapamćene teškoće življenja i pogubna udaljavanja od vodećih civilizacijskih tokova čovjekova svestranog emancipiranja.

Dr. Adolf Dragičević

Summary

TECHNOLOGICAL REVOLUTIONS AND SOCIAL CHANGES

Hypertrophy of norms beginning from several constitutions up to millions of self-managing enactments can't be spiritus rector of revolutionizing economics and society regardless of expectations of bureaucratic superstructure.

The main reason is that an overall revolutionizing of the society has a sensitive inner structure whose codes are technological, economic and social revolution. Weaknesses of up-to-now revolutionary projects were in ignoring, neglecting or underestimating some of the mentioned elements of the revolutionary structure.

The starting point of revolutionizing of socialism in connotation of transforming a poor civil individualism into a richer communist one is seen by the author in revolutionizing technology. The masses and social help of the proletarian revolution which originated in the second technological revolution marked by monopolization and bureaucratization of the overall social life has to be overcome by the third technological revolution. Only elitism of knowledge in preparing decisions and in producing material and tertiary life can lead to debureaucratization and decentralization of a truly self-acting individual, of course, not the civil but of the communist profile.